

УДК 37.034

DOI 10.31654/2663-4902-2022-PP-3-58-63

Федорова М. А.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти та педагогічних інновацій
Житомирського державного університету імені Івана Франка
astashkina@meta.ua
orcid.org/ 0000-0001-9859-5556

ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НАСТУПНОСТІ МІЖ ДОШКІЛЬНОЮ ОСВІТОЮ І ПОЧАТКОВОЮ ШКОЛОЮ

Формування соціально-громадянської компетентності дитини дошкільного віку неможливо без формування такої особистісної якості як відповідальність. Відповідальність виявляється в таких взаємовідносинах між особистістю, колективом, суспільством, які полягають в свідомому задоволенні взаємних вимог, що висувуються. Міра особистої відповідальності залежить від реальних можливостей людини і прямо пропорційна вкладу в прийняття і реалізацію нею важливих рішень. На основі аналізу літературних джерел можна відзначити, що напередодні вступу до школи у дітей формуються основи відповідальності як особистісної якості. При цьому відповідальність дітей старшого дошкільного віку характеризується такими особливостями: низький рівень довільності поведінки і недостатня інтеріоризація норм поведінки ускладнюють дотримання суспільних вимог і виконання обов'язків; зароджуються цілеспрямованість і саморегуляція поведінки, які поки що потребують зовнішньої опори; дитина починає підкорювати власні дії віддаленим мотивам, що свідчить про зародження вольової поведінки. Нами була проведена діагностика сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку напередодні вступу до школи. Сформованість відповідальності діагностувалась за такими показниками: усвідомлення поняття «відповідальність»; сформованість суспільних мотивів поведінки; дотримання норми відповідальності у реальній поведінці. Проведені методики дозволили зробити висновки, що наприкінці дошкільного віку у дитини закладаються основи відповідальності. Особливостями її сформованості є такі: низький рівень усвідомленості змісту поняття, недостатня його узагальненість; суспільні мотиви поведінки тільки починають формуватися, переважають мотиви особистої користі; поведінка ще переважно імпульсивна, що утруднює виконання суспільних вимог.

***Ключові слова:** відповідальність, відповідальність дитини дошкільного віку, вольова поведінка, довільність поведінки.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні наголошується на необхідності формування у дітей соціально-громадянської компетентності. Результатом сформованості соціально-громадянської компетентності є виявлення дитиною у взаємодії з іншими людьми таких особистісних якостей як відповідальність, самостійність, гуманність, справедливість тощо.

У філософському енциклопедичному словнику відзначається, що відповідальність виявляється в таких взаємовідносинах між особистістю, колективом, суспільством, які полягають в свідомому задоволенні взаємних вимог, що висувуються. Г. Йонас стверджує, що моральна відповідальність полягає у здатності до здійснення морального вибору і визначає якість всіх сфер діяльності людини. Вона має бути колективною і поширюватись на всю біосферу і майбутні покоління; це відповідальність за майбутнє людства. Ця ідея узгоджується з ідеєю А.Ахієзера про необхідність формування «масової відповідальності» за себе, свою країну, її відтворення у майбутньому.

І. Кон стверджує, що моральна сила і масштаб особистості визначаються рівнем сформованості її відповідальності, причому не тільки за себе, а й за інших. Вчений

характеризує відповідальність через виконання особистістю певних соціальних або моральних вимог. Міра особистої відповідальності залежить від реальних можливостей людини і прямо пропорційна вкладу в прийняття і реалізацію нею важливих рішень, що визначають спрямованість процесу. Відповідальність особистості може контролюватися суспільством, в такому випадку йдеться про обов'язки; або відповідальність контролюється самою особистістю, в цьому випадку йдеться про моральні зобов'язання [3, с. 119].

Сформованість відповідальності передбачає наявність у особистості таких її складових: усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами; усвідомлення своєї безпосередньої ролі у діяльності; передбачення наслідків вибору, рішень і дій; критичність і постійний контроль за своїми діями, врахування їх наслідків для інших людей; прагнення особи до самореалізації в об'єктивному світі; самозвіт і самооцінка; суб'єктивна готовність відповідати за свої дії [5, с. 87].

Відповідальність – особистісна якість, що починає формуватися достатньо пізно, наприкінці дошкільного віку. Проте у дошкільному віці формуються такі якості, як самостійність, дисциплінованість, вольова поведінка, які є основою для виховання відповідальності. Стосовно дитини старшого дошкільного віку, відповідальна поведінка передбачає самостійне встановлення і виконання вимог, норм поведінки і діяльності [4, с. 242].

Формування відповідальності тісно пов'язано з розвитком довільної поведінки, яка є важливим новоутворенням старшого дошкільного віку (В. Іванніков, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Г. Урунтаєва та ін.). Довільність поведінки дошкільника являє собою узгодження власних вчинків з певним образом, зразком, які пов'язані з оцінкою дорослого. Її розвитку сприяє включення в ігрову діяльність, в процесі якої дитина навчається стримувати безпосередні бажання, долати перешкоди заради більш сильного прагнення виконувати ігрові правила, зокрема правила взятої на себе ролі [1, с. 183].

Все ж, за дослідженням Н.Непомнящої, наприкінці дошкільного віку діяльність дитини характеризується низьким рівнем довільності. Це пояснюється наступними причинами: кінцевий продукт діяльності не є регулюючим компонентом і пов'язаний з іншими регулюючими факторами; діяльність є ситуативною, а регулюючим компонентом виступають операції (дії). Природно, що така нецілісна структура не може регулювати процес діяльності, що призводить до включення інших, не пов'язаних один з одним механізмів (значимість норм, ситуативні фактори, рівень розвитку свідомості тощо). Отже, наприкінці дошкільного віку регуляція діяльності залежить від різних, не пов'язаних один з одним механізмів, які можуть узгоджуватись або суперечити між собою, що є причиною низької її довільності.

У старшому дошкільному віці поступово починає розвиватися саморегуляція поведінки (в тому числі і моральна саморегуляція), особливістю якої є намагання дитини послідовно відтворювати норми поведінки дорослих і контролювати правильність цього відтворення. Така поведінка опосередковується уявленнями про поведінку і відносини дорослих, які є для дитини моральним зразком і характеризуються «ореолом непогрішності» (Г. Урунтаєва). Отже, поведінка дошкільника ще переважно регулюється ззовні (за допомогою дорослих), а норми поведінки є недостатньо інтеріоризованими, недостатньо узагальненими, через це не являються ефективним механізмом саморегуляції поведінки. Проте, можна відзначити, що поведінка із зовнішньої, такої, за якою спостерігає дитина, переходить у внутрішню і пов'язується з формуванням мотивів поведінки.

Становлення саморегуляції пов'язано з такими труднощами: дітям більш цікавим є результат, ніж способи виконання дій; важко виявити власні помилки, співвідносити дії зі зразком. Це призводить до того, що дошкільники розуміють зміст вимог дорослого, проте співвіднести з ними свою діяльність їм ще складно. Необхідно відзначити, що саморегуляція поведінки є ще недосконалою, імпульсивність призводить до неусвідомленого порушення норм поведінки (усвідомлене їх порушення є нечастим явищем). Дитина для регуляції поведінки потребує зовнішньої опори, у якості якої може бути знак (слово), виконання ролі у грі, образ себе у часі тощо (Г. Урунтаєва).

Г. Бреслав, К. Гуревич, О. Леонтьєв, Я. Неверович, Г. Урунтаєва відмічають, що у дошкільному віці формується усвідомлене і самостійне підкорення дій віддаленим мотивам, що свідчить про зародження вольової поведінки. Найбільш ефективно відповідальна поведінка формується в ігровій діяльності, яка стає джерелом розвитку моралі дитини, «але не моралі в уявленні, а моралі в дії» (Д. Ельконін).

Розвивається цілеспрямованість як вольова якість. Зазначені утворення виникають спочатку у процесі спілкування з дорослим, під впливом виховання, коли співвідношення мотивів регламентується вимогою дорослого, і лише потім – у самостійній діяльності. Формування цілеспрямованості залежить від таких умов: від складності і тривалості виконання завдання (виконання тривалих завдань потребує додаткової підтримки дорослого); переживання успіхів і невдач при виконанні діяльності; доброзичливе і об'єктивне ставлення дорослого та його оцінка; уміння уявити майбутнє ставлення до результату своєї діяльності; від співвідношення мотивів до мети. Таким чином, поведінка дошкільника починає опосередковуватись не окремими мотивами, а сукупністю взаємоузгоджених мотивів, а окремі дії набувають для дитини певний смисл, в залежності від того, якому мотиву вони підпорядковуються [2, с. 14–16].

Л. Виготський вольовий вибір визначає як боротьбу мотивів (яка в результаті визначає реакцію на певний стимул), яка характеризується 3 основними моментами: боротьба мотивів має передувати боротьбі стимулів; вольова дія спрямована по шляху найбільшого супротиву; людина діє не за встановленою інструкцією, а сама створює її. Необхідно відмітити, що незважаючи на появу полімотивації поведінки та здатності орієнтуватися на віддалені мотиви власне вольовий вчинок, моральний вибір ще дошкільнику недоступний, оскільки конфлікт «хочу» і «потрібно» у свідомості ще не представлений. Також недостатній рівень розвитку довільності всіх психічних процесів і самоконтролю призводить до того, що емоційна регуляція діяльності переважає над довільною.

Отже, на основі аналізу літературних джерел можна відзначити, що напередодні вступу до школи у дітей формуються основи відповідальності як особистісної якості. При цьому відповідальність дітей старшого дошкільного віку характеризується такими особливостями: низький рівень довільності поведінки і недостатня інтеріоризація норм поведінки ускладнюють дотримання суспільних вимог і виконання обов'язків; зароджуються цілеспрямованість і саморегуляція поведінки, які поки що потребують зовнішньої опори; дитина починає підкорювати власні дії віддаленим мотивам, що свідчить про зародження вольової поведінки.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Оскільки відповідальність є базовою якістю особистості, яка визначає її успішність у навчанні в школі, а також подальшу суспільну спрямованість, необхідно регулярно проводити діагностику сформованості рівнів відповідальності, що забезпечить її ефективне виховання у шкільні роки.

Формулювання мети статті. Метою нашої статті є діагностика сформованості відповідальності дитини напередодні її вступу до школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами була проведена діагностика сформованості відповідальності у дітей напередодні вступу до школи. Дослідження проводилося у ДНЗ № 46, ДНЗ № 66, ЦРД № 68 м. Житомира, ДНЗ «Краплинка» с. Андріївка Житомирської області. У дослідженні брали участь 126 дітей старшого дошкільного віку. Сформованість відповідальності діагностувалась за такими показниками: усвідомлення поняття «відповідальність»; сформованість суспільних мотивів поведінки; дотримання норми відповідальності у реальній поведінці.

При діагностиці усвідомлення дітьми змісту різних моральних понять (чесність, справедливість, дружба, щедрість тощо) з'ясовано, що поняття «відповідальність» усвідомлюється найгірше. Майже половина дошкільників (46,9 %) не розуміють змісту поняття, відповідають або «не знаю», або «це той, хто відповідає, коли його запитують». Також траплялися відповіді (близько 25 %), коли відповідальність плутається з іншими якостями: з чесністю («якщо зламав іграшку – треба сказати про це», «не боятись казати правду»), з розвиненим розумом («це розумний», «той, хто говорить красиві слова»).

29,7 % дошкільників виявили середній рівень розуміння поняття. Діти починають пов'язувати відповідальність з проявами дисциплінованості, з виконанням вимог дорослих: «коли вихователька сказала поскладати іграшки і всі поскладали», «коли дорослі сказали – треба виконувати», «мама і тато сказали – значить треба робити»; з проявами власної активності у виконанні вимог: «принесли цибулю в садочок, бо попросила вихователька», «коли людина робить те, що пообіцяла».

Невеликий відсоток дітей (17,2 %) роблять спроби узагальнити поняття «відповідальність»: «це відповідати за свої слова, коли ти когось образив – вибачись», «це коли робиш те, що сказали до кінця, а не кидаєш розпочату справу», «той, хто відповідає за все, що зробив». Лише 6,2 % дітей майже правильно характеризують поняття і наводять приклади людей, які володіють цією якістю: «це коли ти піклуєшся про когось», «коли є обов'язки і людина їх виконує, це мама», «це коли людина чи дитина відповідають за свої вчинки».

При проведенні опитування ми виявили, що якщо поняття «відповідальність» є знайомим для дітей, то воно пов'язується з відповідним ставленням (позитивним або негативним) і адекватною етичною оцінкою. Якщо зміст поняття погано зрозумілий дитині, то стійкі емоційні реакції при характеристиці поняття відсутні. Також ми помітили, що у своїх відповідях дошкільники майже не наводять приклади персонажів з казок, дитячих оповідань, мультфільмів, фільмів. Їх відповіді обмежуються колом осіб, з якими дитина безпосередньо спілкується (це типово для молодшого і середнього дошкільного віку). На нашу думку, така ситуація спричинена тим, що дошкільники поступово втрачають інтерес до книги, не вміють аналізувати вчинки героїв казок, їх характери, мотиви поведінки.

Внаслідок синкретичності дитячого мислення спостерігається і змішаність, недиференційованість моральних понять: відповідальність пов'язується з чесністю, розумом тощо. Отже, у початковій школі необхідно проводити роботу з подальшої диференціації і узагальнення моральних понять, в тому числі і поняття «відповідальність».

Сформованість відповідальності передбачає розвиток суспільних мотивів поведінки. З метою їх діагностики ми провели методику «Мотиви поведінки у ситуації вибору». В процесі проведення методики дітям пропонували зробити кубики з картону і подарувати їх малюкам першої молодшої групи (в деяких групах діти робили лісовичка з шишок і жолудів). 27,6 % дошкільників погодилися подарувати поробки малюкам одразу після пропозиції вихователя (високий рівень розвитку суспільних мотивів поведінки). Ще 18,4 % дітей погодилися подарувати поробки після того, як вихователь розповіла, що в ясельках діти зовсім маленькі і самі не можуть зробити кубики для ігор, але малюки будуть дуже раді таким подарункам (достатній рівень). 13,2 % дошкільників подарували поробки малюкам після повторних умовлянь через декілька годин, коли самі вже нагналися ними (елементарний рівень). Значна частина дошкільників (40,8 %) забрали поробки додому (нульовий рівень розвитку суспільних мотивів поведінки).

Дотримання норми відповідальності (дисциплінованості) у поведінці перевірялося за допомогою методики «Ввічливість». У дошкільній педагогіці відзначається, що відповідальність, як якість особистості починає формуватися лише після 5 років і у дошкільному віці виявляється як дисциплінованість, тобто здатність підпорядкувати свої дії встановленому правилу. Під час проведення методики вихователь пропонував дітям пограти у гру, в якій команди виконуються тільки в тому випадку, якщо ведучий говорить слово «будь ласка». Гра проходила декілька разів, щоб точно зафіксувати результати.

Нульовий рівень дисциплінованості виявили 24,2 % дошкільників. Вони, через неухважність, роблять багато помилок при виконанні команд (з 12 команд більше 8 помилок). Елементарний і достатній рівні виявили відповідно 36,7 % дошкільників і 26,3 % дошкільників. Ці діти більш уважні і помилок зробили набагато менше (6–8 – елементарний рівень, 3–5 – достатній рівень). Діти з високим рівнем дисциплінованості (12,8 %) допустили 1–2 помилки і швидко їх виправили.

Моральна відповідальність передбачає здатність дитини до здійснення морального вибору. Для діагностики використовувалась методика «Поділи іграшки». Під

час проведення методики дитині пропонували поділити 5 іграшок (дівчатам – одяг для ляльок, хлопчикам – машинки) між собою і ще двома партнерами по грі. Вихователь при цьому не втручався у ситуацію, а спостерігав на відстані і фіксував результати.

51,6 % дошкільників продемонстрували нездатність до морального вибору (нульовий рівень). Дитина три іграшки залишила собі і по одній давала одноліткам. Тобто спостерігаються стійкі утилітарні дії на власну користь. Елементарний рівень виявили 17,7 % дошкільників, а достатній рівень – 14,6 % дітей. Ці діти собі залишили 2 іграшки, а одноліткам роздавали 3 іграшки (одному – дві іграшки, а другому – одну). Різницю між цими рівнями провести було достатньо складно. Умовно, до достатнього рівня ми віднесли тих дошкільників, які в процесі гри ділилися своїми іграшками з товаришами, тобто вони чітко не проводили межу «це – моє», «це – твоє». Високий рівень здатності до морального вибору виявили 16,1 % дошкільників. Вони поділили іграшки наступним чином: одну залишили собі, а по дві роздали одноліткам. Деякі з цих вагалися, хотіли собі залишити дві іграшки, але врешті-решт віддавали одноліткам більшу частину іграшок. Необхідно відмітити, що у дошкільному віці моральні дії ще не являються стійкими, залежать від ситуації, від настрою дитини, від привабливості іграшок тощо. У цьому зв'язку необхідна подальша цілеспрямована робота педагогів і батьків для закріплення такої здатності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проведені методики дозволяють зробити висновки, що наприкінці дошкільного віку у дитини закладаються основи відповідальності. Особливостями її сформованості є такі: низький рівень усвідомленості змісту поняття, недостатня його узагальненість; суспільні мотиви поведінки тільки починають формуватися, переважають мотиви особистої користі; поведінка ще переважно імпульсивна, що утруднює виконання суспільних вимог. Основний розвиток відповідальності відбувається у шкільні роки. Перспективою подальших досліджень є визначення механізмів, обґрунтування форм і методів виховання відповідальності у молодшому шкільному віці.

Література

1. Божович Л. И. Развитие воли в младшем школьном возрасте. *Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия* / сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан, В. В. Зацепин. Москва: Академия, 1999. С. 182–188.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
3. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1989. 335 с.
4. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 456 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / упоряд. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

References

1. Bozhovych, L.Y. (1999). Razvytye voly v mladshem shkolnom vozraste [Development of will in primary school age] *Vozrastnaia y pedahohycheskaia psykholohyia – Age and pedagogical psychology*. Moscow: Akademyia [in Russian].
2. Dutkevych, T.V. (2012). *Dytiacha psykholohiia* [Child psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
3. Kon, Y.S. (1989). *V poyskakh sebia. Lychnost y ee samosoznanye* [In search of myself. Personality and its self-consciousness]. Moscow: Polytyzdat [in Russian].
4. Ponimanska, T.I. (2004). *Doshkilna pedahohika* [Preschool Pedagogy]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
5. Shynkaruk, V.I. (Eds.). (2002). *Filosofskyyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

Fedorova M.

PhD in Pedagogic Sciences
Zhytomyr Ivan Franko State University
astashkina@meta.ua
orcid.org/ 0000-0001-9859-5556

**EDUCATION OF RESPONSIBILITY IN CHILDREN IN THE ASPECT
OF IMPLEMENTING THE SEQUENCE BETWEEN PRESCHOOL
EDUCATION AND PRIMARY SCHOOL**

The formation of social and civic competences of a preschool child are impossible without the formation of such a personal quality as responsibility. Responsibility is manifested in relationships between individuals, team, and society, which involve conscious satisfaction of mutual demands. The degree of personal responsibility depends on a person's real capabilities and is directly proportional to his contribution to the adoption and implementation of important decisions. Based on the analysis of literary sources, it can be noted that on the eve of entering school, the foundations of responsibility as a personal quality are formed in children. At the same time, the responsibility of older preschool children is characterized by the following features: a low level of arbitrariness of behavior and insufficient internalization of behavioral norms make it difficult to comply with social requirements and fulfill duties; purposefulness and self-regulation of behavior are emerging, which still require external support; the child begins to subordinate his own actions to distant motives, which indicates the emergence of volitional behavior. We carried out a diagnosis of the formation of responsibility in children of older preschool age on the eve of entering school. The formation of responsibility was diagnosed according to the following indicators: awareness of the concept of «responsibility»; formation of social motives of behavior; compliance with the norm of responsibility in real behavior. The conducted methods made it possible to draw conclusions that at the end of preschool age, the foundations of responsibility are laid in the child. The features of its formation are as follows: low level of awareness of the concept's content, its insufficient generalization; social motives of behavior are just beginning to form, motives of personal benefit prevail; behavior is still mostly impulsive, which makes it difficult to fulfill social requirements.

Key words: responsibility, responsibility of a preschool child, volitional behavior, arbitrariness of behavior.